

Appendix A 1.2.1

**Humanism and Humanity in the 21st Century
Research Programme 2005-2010**

**Humanisme en humaniteit in de 21ste eeuw:
onderzoeksprogramma van de Universiteit voor
Humanistiek (2005-2010)**

(Full Text in Dutch)

**HUMANISME EN HUMANITEIT IN DE 21STE EEUW: ONDERZOEKSPROGRAMMA VAN DE
UNIVERSITEIT VOOR HUMANISTIEK (2005-2010)**

Vastgesteld door het CvB dd 16 mei 2007

INHOUD

1. Inleiding

- 1.1 Objectdomein en doelstellingen
- 1.2 Uitgangspunten en overwegingen

2. De grondbegrippen nader toegelicht

- 2.1 Zingeving
- 2.2 Humanisering

3. Thema's

- Humanistiek als wetenschap
- Levensbeschouwing, in het bijzonder de humanistische -
- Geestelijke Begeleiding
- De verhouding tussen overheden en burgers en de kwaliteit van sociale arrangementen
- Humaniteit, Integriteit en duurzaamheid in organisaties
- Morele educatie en democratisch burgerschap
- Normatieve professionalisering

4. Organisatie

5. Literatuur

1. Inleiding

1.1 Objectdomein en doelstellingen

Dit onderzoeksprogramma richt zich op de twee groundbegrippen die het objectdomein van de humanistiek aangeven: 'zingeving' en 'humanisering'. Beide begrippen worden afzonderlijk en in hun onderlinge samenhang onderzocht. Het gaat in dit programma in het bijzonder om vragen naar zelfbestemming, macht en ongelijkheid. Aansluiting wordt gezocht bij levensvragen van individuen en groepen, actuele en beleidsrelevante maatschappelijke problemen en kansen rond solidariteit, moraliteit en wereldburgerschap.

Met het onderzoeksprogramma wordt beoogd de volgende doelstellingen te realiseren:

- 1) Verhelderen en verdiepen van de begrippen zingeving en humanisering en hun onderlinge samenhang in het licht van de mogelijkheden en moeilijkheden van individuen en groepen om hun eigen ontwikkeling vorm en inhoud te geven;
- 2) Verschaffen van een wetenschappelijke en filosofische basis aan de op het humaniteitsbeginsel gestoelde hoop op zelfontplooiing, vormingsmogelijkheden, solidariteit en rechtvaardigheid;
- 3) Verhelderen hoe deze idealen praktisch kunnen worden gerealiseerd, dan wel bouwstenen kunnen verschaffen voor een hernieuwde formulering van humanistische uitgangspunten;
- 4) Ontwikkelen van de contouren van een humanisme voor de eenentwintigste eeuw met als uitgangspunt de dynamiek en levensbeschouwelijke pluriformiteit van de multiculturele samenleving. De nadruk ligt hierbij op inclusief humanisme: humanisme als een stroming die ook in verschillende (andere) levensbeschouwingen en religies gevonden kan worden. Exclusief humanisme, dat uitgaat van een eigenstandig humanisme als een levensbeschouwing naast en soms tegenover andere levensbeschouwingen en religies, zal slechts in beperkte mate aandacht krijgen;
- 5) Verdere ontwikkeling van de humanistiek als wetenschap door:
 - a. Verdere ontwikkeling en toepassing van interdisciplinariteit tussen in de humanistiek samengebrachte disciplines daar waar dat geëigend is, ter aanvulling op reeds toegepaste en ontwikkelde multidisciplinaire benaderingen. Het gaat hierbij in het bijzonder om het op elkaar betrekken van: filosofie, sociologie, psychologie, pedagogiek, geschiedenis, wetenschappen van religie en levensbeschouwing en ten slotte wetenschapstheorie en methodologie;
 - b. Systematischer op elkaar betrekken van onderwijs en onderzoek door totstandbrenging van een directe relatie tussen dit onderzoeksprogramma en het onderwijsprogramma van de Masteropleiding.

1.2 Uitgangspunten en overwegingen

In het onderzoeksprogramma spelen de volgende uitgangspunten en overwegingen een rol:

A) In aansluiting bij een lange humanistische traditie in de filosofie, de literatuur en de menswetenschappen, vormen de openheid en kwetsbaarheid van belichaamde personen en hun vermogen voelend, denkend en handelend vorm aan hun leven te geven, het startpunt van de humanistiek. Dit ethisch geladen *actor-perspectief* verwijst niet alleen naar het voelen, denken en handelen van mensen en hun verantwoordelijkheid daarvoor, maar ook naar een optiek waarin mensen nooit volledig te objectiveren zijn. Vandaar de centrale betekenis voor de humanistiek van:

- begrippen als humaniteit, persoonlijke zingeving, levenskunst, bestaansethiek en spiritualiteit;
- hermeneutische benaderingen en kwalitatieve onderzoeksmethoden binnen de menswetenschappen;
- sociaal-wetenschappelijke perspectieven waarin de narratieve constructie en vorming van de eigen identiteit en het reflexief gestalte geven aan het eigen levensverhaal centraal staan.

B) *Zelfbestemming*, in de betekenis van zingeving aan en vorming van het eigen levensverhaal door individuen en groepen, staat altijd in relatie tot religieuze en levensbeschouwelijke kaders en culturele tradities. Deze kaders en tradities verschaffen enerzijds de beelden, verhalen en idealen die de grondstof vormen voor de narratieve constructie en reconstructie van individuele en collectieve levensverhalen. Anderzijds zijn die kaders en tradities door deze individuele en collectieve (re-)constructieprocessen onderhevig aan voortdurende verandering en ontwikkeling. Het streven naar zelfbestemming wordt binnen de humanistiek *relationeel* opgevat. De zelfbestemming van individuen en van groepen rijst op uit relationele netwerken. Deze doen zich zowel voor in de vorm van primaire relaties (tussen partners, ouders en kinderen, vrienden, burens, verenigingen enzovoort) en alle psychische processen en vormen van zorg die daarbij een rol spelen, als in de vorm van allerlei samenwerkingsverbanden van mensen en groepen in een breed scala van maatschappelijke domeinen en praktijken.

C) Tussen de zelfbestemmingsprocessen door individuen en groepen enerzijds en de zingevings- en vormingskaders van levensbeschouwelijke en culturele tradities anderzijds, bestaat meestal een zekere spanning. Dit kan zelfs zover gaan dat genoemde kaders en tradities als een vreemde macht verschijnen tegenover zelfbeelden en idealen van individuen en groepen. Een van de oorzaken van deze tegenstelling is dat zingeving, vorming en culturele kaders mede worden gedragen door een historische context die niet alleen min of meer gestolde cultuur omvat, maar ook politieke en economische structuren. Het onderzoek naar de aard van zelfbestemming en de voorwaarden waaronder dat mogelijk is, impliceert zodoende ook systematische aandacht voor politieke en economische machtsverhoudingen. Van groot belang is daarbij de rol die specifieke zingevings- en vormingskaders en culturele tradities spelen bij het bestendigen van onderdrukkende en uitsluitende *machtsverhoudingen*, dan wel de ruimte die zij bieden om die te kritiseren en om tegenmacht te organiseren.

D) Wanneer zingevings- en vormingsprocessen en culturele tradities verstrengeld zijn met politieke en economische structuren en de daarmee verbonden machts- en uitsluitingsverhoudingen, dan is de vraag naar zelfbestemming voor individuen en groepen verbonden met morele en politieke vragen: zowel met de morele vraag naar de *rechtvaardigheid* van de instituties waarin zingevings- en vormingsprocessen zijn ingebed, als met de mogelijkheden voor *empowerment* van de betrokkenen. Daarbij gaat het om de volgende vragen: Hoe kan de druk, en het eventuele lijden, die de dagelijkse gang van zaken binnen veel instituties met zich meebrengt, voor de betrokkenen verminderd worden? Hoe kan, vanuit het humaniteitsbeginsel, op zowel lokaal als mondiaal niveau het streven naar een rechtvaardiger verdeling van hulpbronnen gerealiseerd worden, en hoe kunnen belemmeringen voor zelfbestemming worden weggenomen? De vraag naar de rechtvaardigheid en het humane karakter van specifieke instituties verwijst daarmee uiteindelijk naar *een universeel humanitair perspectief dat alle mensen omvat* en uitmondt in rechtvaardigheids-, verdelings- en duurzaamheidsvragen op mondiaal niveau. Gevoeligheid voor het leed van anderen houdt vaak halt bij de grenzen van de eigen familie, de eigen groep, de eigen geloofsgemeenschap, of het eigen land. Maar de geschiedenis van het denken, van de grote wereldreligies en van de kunst, van mentaliteit, cultuur en samenleving laten zien dat vormen van moreel besef, vanuit het humaniteitsbeginsel, steeds weer dergelijke lokale grenzen overschrijden en de gedaante aannemen van een universeel moreel besef, waarvoor de mogelijkheid van zelfbestemming door alle mensen de uiteindelijke horizon vormt.

E) Uit deze overwegingen volgt dat zingeving en humanisering zowel op conceptueel als op praktisch niveau in een spanningsvolle verhouding tot elkaar staan en voortdurend naar elkaar verwijzen. De gerichtheid op humaniseringsvragen bijvoorbeeld leidt niet alleen tot onderzoek naar de (sociale, economische en politieke) voorwaarden voor de zelfbestemming van mensen en tot het praktisch ondersteunen van pogingen om die voorwaarden binnen concrete institutionele contexten, zoals het bedrijfsleven of de zorg, beter te realiseren. Die gerichtheid omvat bovendien het in kaart brengen en versterken van alle *bronnen van zingeving en vorming* die existentiële inspiratie en levensmoed kunnen bieden en die de betrokkenheid op humaniteit kunnen voeden, inclusief daarmee verbonden vragen rond opvoeding, betrokken burgerschap, normatieve professionaliteit en maatschappelijk verantwoord ondernemen, zowel op lokaal als op mondiaal niveau. Zolang in de wereldsamenleving op lokaal en globaal niveau sprake blijft van onrecht, blijven concrete levensprojecten van mensen die in het teken staan van een goed leven voor zichzelf en hun directe omgeving potentieel onder druk staan vanuit een, door het humaniteitsbeginsel gevoed, moreel onbehagen ten aanzien van de onrechtvaardigheid van de lokale en mondiale instituties waarbinnen dat leven gestalte krijgt. De concrete invulling van een dergelijk rechtvaardigheids- en duurzaamheidsperspectief blijft *altijd aan specifieke historische omstandigheden gebonden*. De *inhoudelijke bepaling* van wat als een goed leven geldt, blijft afhankelijk van de historische dynamiek van zingevings- en vormingsprocessen en van de steeds verschuivende articulaties van een goed leven, zoals bijvoorbeeld de opkomst van de vrouwenbeweging en de veranderende opvattingen over de verdeling van zorgtaken over mannen en vrouwen laten zien.

F) Deze conceptuele ontvouwing van de begrippen zingeving en humanisering en hun dynamische verhouding maakt tot slot duidelijk dat de onderzoeksvragen die

binnen de humanistiek centraal staan, om een normatief geïnspireerde *multi- of interdisciplinaire aanpak* vragen waarmee recht kan worden gedaan aan hun onderlinge interdependentie en complexiteit. Vragen rond zingeving en humanisering bewegen zich immers op het snijvlak van lichaam, persoon, groep, cultuur en maatschappij. De wetenschapstheoretische en methodologische vragen die met deze normatieve interdisciplinaire aanpak verbonden zijn, nemen binnen het nieuwe onderzoeksprogramma dan ook een belangrijke plaats in.

2. De groundbegrippen nader toegelicht

2.1. Zingeving

Er is sprake van *zinggeving* als mensen iets (gewone dingen, handelingen, een project, enzovoorts) in een breder verband van betekenissen plaatsen.¹ Dat gebeurt al in *alledaagse* zingeving als mensen letters, woorden, zinnen, betogen, romans etc. interpreteren of een rood licht op een kruispunt of in een café. In het onderzoek van de Universiteit voor Humanistiek gaat het echter vooral om *existentiële* zingeving: antwoorden op zinvragen die ons hele menselijke bestaan raken, zoals vragen betreffende geboorte en dood, gezondheid en ziekte, liefde, onverschilligheid, zorgeloosheid en haat, verbondenheid en eenzaamheid. Ultieme en spirituele zingeving kunnen worden opgevat als speciale soorten van existentiële zingeving. In *ultieme* zingeving is het bredere verband waarin iets wordt geplaatst het grootst mogelijke, een betekenishorizon die het menselijk leven als geheel betreft. Ultieme, uiteindelijke zingeving is vaak zo omvattend dat de betekeniservaring nauwelijks is te omschrijven. *Spirituele* zingeving is een bijzondere vorm van existentiële of ultieme zingeving. De relatie tussen het persoonlijke, innerlijke leven en het bredere kader waarin het menselijk leven wordt gezien, heeft dan een uitgesproken belevingskwaliteit, waarbij een grote openheid en sterke, omvattende verbondenheid wordt gevoeld.

Zingeving voorziet in een complexe menselijke *behoefte*. Als we deze behoefte nader analyseren, kunnen we met Baumeister (1991) vier verschillende behoeften onderscheiden: behoefte aan een doel, behoefte aan morele rechtvaardiging, behoefte aan enige mate van grip op het leven (vrijheid, beheersing, controle, maakbaarheid) en behoefte aan zelfrespect (onder meer gebaseerd op respect van anderen). Daarnaast kunnen we met Mooren (1998) nog een behoefte onderkennen aan het begrijpen en verklaren van de wereld en wat je overkomt, terwijl we met Smaling (ongepubliceerd) een behoefte aan contact, verbondenheid en zelfs eenheid met en overgave aan een ander/anderen/het andere kunnen onderscheiden. Het lijkt erop dat aan al deze behoeftes in enige mate moet zijn voldaan om het leven als zinvol te kunnen ervaren, maar er is duidelijk nog veel onderzoek nodig op dit gebied, onder meer naar diverse compensatiemechanismen. Baumeister wijst onder meer op het belang van morele rechtvaardiging. Al laat zingeving zich daar niet toe beperken, ze heeft in elk geval in belangrijke mate met waarden en normen te maken. De wijsgerige ethiek is dus onmisbaar voor het onderzoek naar zingeving. De relevantie daarvan blijkt bijvoorbeeld uit de idee van "hypergoods" van Taylor (1989) en de zorgethiek zoals ontwikkeld door Tronto (1993).

Zingeving wordt niet onderzocht als een louter cognitieve, rationele, intentionele en autonome mentale act van een individu (Ajzen & Fishbein 1980). Het onderzoek betreft zingeving in een bredere betekenis. Het omvat ook *zinervaring* en *zinbeleving* die je zomaar kan overkomen en die tevens verwijst naar emotionele en lichamelijke aspecten. (Zie ook Dohmen & Manschot 1992.) Esthetische ervaring kan ook een vorm van existentiële zingeving inhouden (Alma & Zock 2005).

Zingeving is geen *act* of ervaring van een individu of groep in het luchtledige. Zoals eerder gesteld, vindt zingeving altijd plaats in relatie tot religieuze en levensbeschouwelijke kaders en andere culturele tradities en in een *context* die

¹ Bij de omschrijving van zingeving en levensbeschouwing en aspecten en soorten daarvan is gebruik gemaakt van een nog te verschijnen artikel van Adri Smaling dat op verzoek van de capaciteitsgroep Zingeving is geschreven.

bijvoorbeeld ook een historische, sociale, maatschappelijke, economische en politieke dimensie kan hebben. Denkers als Gadamer (1990), Foucault (1965), Wuthnow (1989) en Gergen (2001) hebben in dit verband interessante gedachten ontwikkeld die aangrijpingspunten bieden voor verder onderzoek. Aandacht voor de context waarin zingeving plaatsvindt, komt ook tot uiting in de relatie die aan de UvH wordt gelegd tussen zingeving en humanisering. Humanisering betreft het streven naar meer humane verhoudingen tussen mensen in allerlei leefsituaties. Een aspect van humanisering is het scheppen van voorwaarden voor het (meer) beleven van zin. Daarvoor is het noodzakelijk om sociale verhoudingen, organisaties, instituties en maatschappelijke structuren hierop te onderzoeken. Immers, verwrongen vormen van zingeving kunnen leiden tot onmenselijk gedrag en handelen. Tal van verbanden en raakvlakken tussen zingeving en humanisering verdienen een nadere analyse. Glover (1999), Nussbaum (2000) en Manenschijn (2003) geven hiertoe belangrijke aanzetten.

Zingeving is iets in verband brengen met iets anders waardoor een breder perspectief ontstaat. Als perspectief biedende zingevingskaders dienen zich diverse mogelijkheden aan, zoals politieke stromingen en *levensbeschouwingen*. Omdat het in het onderwijs en onderzoek van de capaciteitsgroep Zingeving vooral om existentiële zingeving gaat, zijn levensbeschouwelijke zingevingskaders, in het bijzonder humanistische, bij uitstek relevant. In de humanistiek worden aspecten van zingeving op diverse manieren en tegen diverse achtergronden onderzocht, maar telkens worden ze ook gerelateerd aan humanisme als levensbeschouwing. Anders gezegd, existentiële zingeving wordt steeds ook als levensbeschouwelijke zingeving bestudeerd, met speciale aandacht voor de humanistische invalshoeken.

Een levensbeschouwing kan voor mensen een bron of interpretatiekader van zingeving zijn. Door middel van zingeving creëren mensen een relatief stabiele relatie ten opzichte van de wereld; een relatie die bij uitstek tot stand komt door de antwoorden op ultieme zingevingsvragen naar de aard, het doel en de oorsprong van het leven, de wereld en de plaats van de mens en de eigen persoon in dat geheel. Zingeving is niet alleen constitutief voor de persoonlijke continuïteit en identiteit, maar ligt ook ten grondslag aan maatschappelijke processen van cultuurvorming, waar min of meer uitgekristalliseerde of gespecialiseerde vormen van levensbeschouwing deel van uitmaken. Een levensbeschouwing kan bovendien een zekere samenhang of integratie tot stand brengen in de diverse aspecten van het leven en ook een gevoel van geborgenheid en psychisch welbevinden. De individuele, persoonlijke, sociale en maatschappelijke rollen en effecten van het leven met een levensbeschouwing vormen zo de *functionele* betekenis van levensbeschouwing. Het gaat daarbij bijvoorbeeld ook om de institutionalisering van levensbeschouwing, om de manier waarop levensbeschouwing met machtsrelaties verbonden is (het levensbeschouwelijke regime), om de mate van persoonlijke betrokkenheid bij de eigen levensbeschouwing, om de manier waarop een levensbeschouwing verworven en verwerkt is en wordt, om de manier waarop de eigen levensbeschouwing, al dan niet met behulp van rituelen, onderhouden en gecultiveerd wordt en om de reikwijdte, de uitstraling, de relevantie en de in- en uitwerking van de levensbeschouwing.

Naast de functionele betekenis van levensbeschouwing kunnen we ook een *inhoudelijke* betekenis (substantiële of begripsbetekenis) van levensbeschouwing onderscheiden. Hierbij gaat het om de componenten en structuur van (een) bepaalde levensbeschouwing(en), zonder dat gelet wordt op de manier waarop iemand die

levensbeschouwing kan hebben, ermee kan leven, erdoor beïnvloed kan zijn of ermee kan omgaan. Inhoudelijk is een levensbeschouwing een beschouwing van het menselijk leven. Deze beschouwing is niet zomaar een kijk, maar – vergeleken met een impliciet zingevingskader of een levenshouding - een cognitieve en vooral reflectieve gerichtheid op het leven. Het gaat om kennen, interpreteren, beoordelen, waarderen, en vooral om vragen stellen en overdenken, antwoorden zoeken en vinden, en in mindere mate om voelen, streven of handelen. In een levensbeschouwing blijven emoties, gevoelens en handelend optreden in vergaande mate op de achtergrond, maar zij kunnen wel voorwerp van of aanleiding tot overdenking en bespiegeling zijn. Een levensbeschouwing kan een reeds bestaand, uitgekristalliseerd zingevingskader zijn zoals vormen van christendom, islam, boeddhisme en humanisme, maar ook een eigen, individueel-persoonlijk zingevingskader. Een levensbeschouwing is het product van een historisch proces van reflectie, rituele vormgeving, institutionalisering, e.d., maar het gaat praktisch altijd om een product-in-ontwikkeling. Huidige uitkristallisaties zijn tussenstations in een ontwikkeling.

Aan de inhoud van een levensbeschouwing kan een vijftal dimensies worden onderscheiden - zie ook Elders (1999): de ontische, epistemische, valuatieve, existentiële en spirituele dimensie. De *ontische* dimensie betreft het zoeken naar en vinden van antwoorden op vragen naar wat waar is, wat er kan zijn, wat de aard van iets is en waarom. Het gaat in deze dimensie om werkelijkheidsopvattingen, om beelden van mens, maatschappij, wereld en kosmos. De *epistemische* dimensie heeft betrekking op opvattingen over wat gekend kan worden en op basis waarvan. De *valuatieve* (of *normatieve*) dimensie richt zich op waarden, normen, regels, plichten, rechten, enzovoorts van ethische, esthetische en andere aard. In de *existentiële* dimensie gaat het om de reflectie over bestaans- of levensvragen en antwoorden daarop. In deze dimensie spelen overigens ook de andere aspecten een rol, die op hun beurt door deze dimensie worden gekleurd. Deze existentiële kleuring maakt de ontische, epistemische en valuatieve optieken eigenlijk pas echt levensbeschouwelijk. De vragen naar het ware, het geldige, het goede, het schone en wat verder nog waarde heeft, komen dan immers in het licht te staan van de vraag naar de zin van het leven. De *spirituele* dimensie, tot slot, betreft het innerlijk geestelijk leven dat gericht is op openheid en ontwikkeling (Duintjer 2002), op het transcenderen van het leven van alledag en het verlangen naar doorleving, bezieling en ervaringen van verbondenheid. Elke zingeving heeft al een transcenderend element (zij het soms minimaal), omdat iets in verband wordt gebracht met iets anders. Aan de kant van deze minimale transcendentie vinden we de concepten van transcendentie in de immanentie en van horizontale transcendentie – zie o.a. Kunneman (2005). De andere kant van transcendentie betreft de overstijging van de menselijke ervaring, van het menselijke bewustzijn als zodanig. Het gaat bij spiritualiteit voornamelijk over deze (maximale) kant of pool van transcendentie en om tussenvormen. De existentiële dimensie van een levensbeschouwing raakt altijd al enigermate aan spiritualiteit, maar kan, afhankelijk van persoon en situatie, ook een meer wezenlijk spiritueel karakter krijgen. Bij spiritualiteit gaat het dan om het zoeken naar en soms vinden van antwoorden op vragen naar de zin van het leven in zijn geheel. Daarbij wordt verwezen naar iets wat 'anders', 'niet-aanwezig' of 'onuitsprekelijk' is, iets dat het louter innerlijke overstijgt: de ideale mens, de wereld van alle mensen, de kosmos, een onkenbare levensbron, een godheid. Ideeën daarover en verwijzingen daarnaar worden dan veelal niet alleen in gewone taal uitgedrukt, maar ook in sterk symbolische, bijvoorbeeld metaforische taal en in

symbolische en mystieke kunstvormen. Wordt het geestelijke of spirituele als zodanig enigszins losgemaakt van het wereldlijke, dan zouden we misschien over religie kunnen spreken. Wanneer in een religie het geestelijke wordt verbonden met een godheid, dan kan men die religie een godsdienst noemen, zeker als er institutioneel vorm aan is gegeven. Een religie wordt hier dus gezien als een bepaald soort levensbeschouwing en een godsdienst als een bepaald soort religie, voor zover een dergelijke religie of godsdienst beschouwelijk, reflectief van aard is. Humanisme kan als een levensbeschouwing worden opgevat, maar of het zinvol is humanisme ook als een religie te interpreteren is een (onderzoeks)vraag – zie bijvoorbeeld Dewey (1934).

Tegen de achtergrond van deze noties betreffende zingeving in het algemeen en levensbeschouwelijke zingeving in het bijzonder en tegen de achtergrond van enkele kernpublicaties over humanisme - Van Praag (1978), Derkx (1993, 1998, 2002), Kunneman (2005), Dohmen (te verschijnen) en Duyndam, Poorthuis en De Wit (red. 2005) – wordt het onderzoek binnen de capaciteitsgroep Zingeving toegespitst op drie thema's (zie hierna).

2.2 Humanisering

Humanisering kan men in algemene zin omschrijven als het bevorderen van de voorwaarden voor persoonlijke zingeving, in het kader van rechtvaardige instituties en een duurzame wereldsamenleving (Nussbaum 2006). Een belangrijke vraag daarbij is hoe humanisering en zingeving zich tot elkaar verhouden en wat zij aan elkaar bijdragen. Zingeving en humanisering zijn met elkaar verbonden doordat personen in processen van zingeving perspectieven ontwikkelen op humanisering, en doordat het streven naar humanisering zingevend kan zijn. Zingeving is jezelf positioneren in culturen en betekenisystemen. Een humanistisch perspectief daarbij is gericht op autonomie, op humaniteit en op menselijke ontwikkeling voor iedereen. (Giddens 1991, Beck 1992, Beck, Giddens, Lash 1994).

Centraal in het onderzoek van de UvH staat de vraag naar humanisering van de samenleving en de mogelijkheden barrières die dit in de weg staan weg te nemen. Het onderzoek beperkt zich hierbij niet tot theoretische reflectie en verheldering maar beoogt ook een praktische bijdrage te leveren aan het bevorderen van concrete humaniseringsprocessen in uiteenlopende praktische contexten. Gegeven de gerichtheid op humanisering vanuit humanistische inspiratiebronnen, neemt dit onderzoek het actorperspectief als uitgangspunt (zie hierover ook paragraaf 1.2-A). Dit betekent dat in het onderzoek expliciet aandacht wordt besteed aan de betekenis van persoonlijke ervaringen, mogelijkheden en inspiratiebronnen.

Aan het actorperspectief zijn twee dimensies te onderscheiden: een menselijke/persoonlijke en een professionele (Lister 1997). Sleutelbegrip bij een actorperspectief op menselijke ontwikkeling is *empowerment*: het regie nemen over het eigen leven. Binnen professionele praktijken vervult *moral agency* deze rol: het vermogen keuzen te maken en te oordelen. Ook het vermogen invloed uit te oefenen op (toekomstige) omstandigheden of gebeurtenissen is hierbij van groot belang. Dit vermogen is een centraal element in het proces van *empowerment* omdat het zelfvervreemding tegengaat.

Acterschap bij professionele praktijken is nauw verbonden met normatieve professionaliteit. Dit geldt niet alleen voor de professionals die subject van onderzoek zijn, maar ook voor de onderzoekers die het onderzoek uitvoeren. Zij worden

eveneens beschouwd als actoren. Normatieve professionaliteit heeft dus zowel betrekking op de onderzochte professionals als op de onderzoekers. Dit is vooral relevant wanneer sprake is van participatief (actie)onderzoek.

In het verlengde van het begrip actorschap wordt nadrukkelijk aandacht besteed aan machts- en uitsluitingsverhoudingen op persoonlijk, institutioneel en algemeen-maatschappelijk niveau. Deze belemmeren mensen namelijk op vermijdbare wijze om zelfstandig of in samenwerking met anderen gestalte te geven aan de ontwikkeling van hun persoonlijke mogelijkheden en hun leven.

3. De onderzoeksthema's

Het onderzoeksprogramma omvat zeven thema's. Elk onderzoeksthema met uitzondering van het thema Normatieve Professionalisering wordt in de eerste plaats gedragen door de medewerkers van één sectie van één van beide capaciteitsgroepen (zie verder paragraaf 4. Organisatie).

De onderzoeksthema's zijn:

1. Humanistiek als wetenschap (HAW)
2. Levensbeschouwing, in het bijzonder de humanistische – (LB)
3. Geestelijke begeleiding (GB)
4. Humaniteit, integriteit en duurzaamheid in organisaties (HIDO)
5. De verhouding tussen overheden en burgers en de kwaliteit van sociale arrangementen (OBSA)
6. Morele Educatie en (wereld)burgerschap (MEB)
7. Normatieve Professionalisering (NP)

Humanistiek als wetenschap

Binnen het thema 'humanistiek als wetenschap' gaat de aandacht vooral uit naar drie gebieden, die ook in onderlinge samenhang begrepen kunnen worden:

1. De verhouding tussen wetenschap enerzijds en levensbeschouwing en samenleving anderzijds;
2. De verhouding tussen de humanistiek en andere wetenschappen, met name de multi- en interdisciplinariteit van de humanistiek;
3. Voor de humanistiek relevante meta-theoretische stromingen en methodologieën.

Ad 1) De verhouding tussen wetenschap, levensbeschouwing en samenleving

Het onderzoek op dit terrein concentreert zich op twee onderwerpen:

- Bestudering van de relatie tussen wetenschap (in het bijzonder humanistiek), levensbeschouwing (in het bijzonder humanisme) en samenleving (ook internationaal of globaal) vanuit filosofisch, historisch en sociaal-wetenschappelijk (zowel theoretisch als empirisch) perspectief.
- Bestudering van de praktische relevantie, nut en bruikbaarheid van humanistiek onderzoek voor individuen, groeperingen en maatschappij, en in het verlengde hiervan de verantwoording en uitvoering van de idee van een normatieve wetenschap.

Ad 2) De relatie tussen de humanistiek en de andere wetenschappen

Het betreft hier vooral het multi- en/of interdisciplinaire karakter van de humanistiek. Centraal staat de vraag naar een zinvolle en wetenschappelijk verantwoorde afstemming van disciplinaire theorieën en onderzoeksbenaderingen op onderwerp en probleemstelling. Binnen de sectie WMO zullen in elk geval filosofisch, historisch en kwalitatief sociaal-wetenschappelijk onderzoek op elkaar worden betrokken en zonodig verder ontwikkeld worden in een richting die relevant is voor de humanistiek.

Ad3) Voor de humanistiek relevante meta-theoretische stromingen en methodologieën.

Dit onderzoek heeft betrekking op drie aspecten:

- Onderzoek van stromingen die ook in andere disciplines - zoals sociale wetenschappen, cultuur- en religiewetenschappen, geschiedenis- en literaire wetenschappen - bekend zijn: hermeneutiek, fenomenologie, handelingsonderzoek, feministische benaderingen, kritische theorie, narrativisme, constructivisme, postmodernisme en complexiteitstheorie.
- Ontwikkeling van een wetenschapstheoretische visie en methodologische verantwoording die aansluit bij het specifieke karakter van de humanistiek
- Ontwikkeling van empirische onderzoeksmethoden en -technieken die eigen zijn aan de humanistiek. Te denken valt aan narratief onderzoek, empirisch existentieel fenomenologisch onderzoek en participatief interventieonderzoek, zoals participatief evaluatie- en handelingsonderzoek.

Het is voor de humanistiek van belang om ook onderzoek te doen naar relevante kwantificerende typen van onderzoek en naar vruchtbare combinaties van kwalitatief en kwantitatief onderzoek. Vanwege het ontbreken van de benodigde onderzoeksformatie is daar voorlopig vanaf gezien.

Het onderzoeksthema wordt in de eerste plaats gedragen door de sectie Wetenschapstheorie, Methodologie en Onderzoek (WMO) van de capaciteitsgroep Zingeving.

Het onderzoek draagt vooral bij aan het realiseren van doestelling 1, 2 en 5 van het onderzoeksprogramma van de Universiteit voor Humanistiek. Daarbij wordt aangesloten bij de andere onderzoeksthema's van beide capaciteitsgroepen.

Levensbeschouwing, in het bijzonder de humanistische -

Binnen dit onderzoeksthema worden drie aandachtsgebieden onderscheiden:

1. Kritische articulatie en verdieping van het humanisme als levensbeschouwing
2. Levensbeschouwelijke diversiteit
3. Filosofie/theorie van de levensbeschouwing

Ad 1) Kritische articulatie en verdieping van het humanisme als levensbeschouwing.

Dit onderzoeksgebied omvat de geschiedenis en actualiteit van humanistische opvattingen, verschijningsvormen, stromingen, denkers, enzovoort. Het accent ligt hierbij op Europa, in het bijzonder Nederland. Verder worden humanistische visies ontwikkeld op existentiële vragen: leven en dood, ziekte en gezondheid, goed en kwaad, geluk en tegenslag, wanhoop en moed, aanvaarding en verbetering, uniciteit en verbondenheid, mens en natuur, genieten en verslaving, enzovoort. Deze worden mede in verband gebracht met sociaal-culturele (inclusief technologische) ontwikkelingen zoals genomics en globalisering. De vraag naar de precieze aard van de humanistische levensbeschouwing brengt ons vanzelf bij het volgende aandachtsgebied.

Ad 2) Levensbeschouwelijke diversiteit.

In dit aandachtsgebied gaat het om humanisme in relatie tot 'andere' levensbeschouwingen en religies, in de context van multiculturaliteit. Het betreft hier in het bijzonder onderzoek naar de relaties tussen humanisme, islam en christendom, waarbij de idee van inclusief humanisme richtinggevend is. Inzet is dus niet in de eerste plaats de ontwikkeling en verwoording van een humanistische levensbeschouwing naast en tegenover andere, maar van een humanisme dat 'andere' levensbeschouwingen doorsnijdt en erin participeert. De interne pluriformiteit binnen genoemde

levensbeschouwelijke stromingen komt hierbij noodzakelijkerwijs aan de orde. Last but not least staat hier op de onderzoeksagenda de rol die het humanisme speelt en kan spelen in de ontwikkeling naar een meer humane samenleving waarin een goede interlevensbeschouwelijke verstandhouding en dialoog usance is.

Het onderzoek op dit aandachtsgebied zou nog aan nuance en betekenis winnen door verbreding van het spectrum met de boeddhistische levensbeschouwing; niet alleen vanwege haar betekenis als zelfstandige levensbeschouwing maar ook door haar uitwerking op hedendaagse vormen van westerse spiritualiteit. Vanwege het ontbreken van de benodigde onderzoeksformatie blijft dit voorlopig een wens.

Ad 3) Filosofie/theorie van de levensbeschouwing.

Onderwerp van onderzoek is hier levensbeschouwing in haar algemeenheid. Het gaat om vragen als: Wat zijn historische, actuele en toekomstige verschijningsvormen van levensbeschouwing? Welke rol spelen de media hierin? Wat betekent het narratieve karakter van levensbeschouwing en van levensbeschouwelijke uitingen? Hoe verhouden zich in een levensbeschouwing cognitieve, emotionele, spirituele en handelingsaspecten? In hoeverre valt levensbeschouwing samen met moraal? Wat is de betekenis van (historische en fictionele) voorbeeldfiguren? Wat zijn verbanden tussen levensbeschouwing en (beeldende, literaire en andere) kunst? Wat betekent levensbeschouwing voor individuele en collectieve zingeving? Wat kan levensbeschouwing bijdragen aan humanisering?

Het thema wordt in de eerste plaats gedragen door de sectie Levensbeschouwing (Lb) van capaciteitsgroep Zingeving. Het accent wordt gelegd op zingeving als één van de twee grondbegrippen van de humanistiek. Daarbij wordt steeds gezocht naar verbanden met het andere grondbegrip, humanisering. Ook wordt samenhang nagestreefd met andere onderzoeksthema's of levensbeschouwelijke gezichtspunten daarin. Vooral geestelijke begeleiding, educatie en het kritisch humanisme-onderzoek in de sectie Kritische Organisatie- en Interventiestudies (KOIS) zijn in dit verband van belang.

Met het onderzoek naar dit thema wordt een bijdrage geleverd aan de realisatie van alle vijf doelstellingen van het onderzoeksprogramma van de UvH. Zowel conceptuele als wetenschapstheoretische verheldering nemen binnen dit onderzoeksthema een belangrijke plaats in. Daarbij komen vragen naar de relatie tussen wetenschap en levensbeschouwing aan de orde waar het hun beider kennispretentie en waardegebondenheid betreft. In sommige religieuze contexten staan wetenschap en levensbeschouwing in dit opzicht lijnrecht tegenover elkaar, terwijl zich aan de andere kant van het spectrum humanistische stromingen bevinden die zich in dit opzicht juist (te?) sterk identificeren met wetenschap. Naast een fundamentele oriëntatie kent het onderzoek van de sectie levensbeschouwing ook een maatschappelijke gerichtheid. In het kader hiervan besteden onderzoekers vanuit multidisciplinaire perspectief bijvoorbeeld aandacht aan contexten en achtergronden van actuele en (soms letterlijk) brandende kwesties van levensbeschouwelijke diversiteit en multiculturaliteit. Behalve door haar multi- of interdisciplinaire karakter kenmerkt het onderzoek van de sectie levensbeschouwing zich door een stevige band met het masteronderwijs.

Geestelijke Begeleiding

Het onderzoeksthema Geestelijke begeleiding omvat drie nauw samenhangende aandachtsgebieden:

1. Vormen en praktijken van alledaagse zingeving en hun existentiële dimensie
2. De aard van de mentale activiteit die bij zingeving aan de orde is
3. De relatie tussen individuele en sociale zingeving

Ad. (1) Vormen en praktijken van alledaagse zingeving en hun existentiële dimensie.
Alledaagse zingeving betreft de voortdurende, niet of nauwelijks bereflecteerde betekenisverleningen van mensen in hun dagelijks leven. De vanzelfsprekendheid van deze betekenisverleningen wordt doorbroken in situaties waarin de kwaliteit van ons bestaan of dat bestaan zelf in het geding is. Existentiële zingeving heeft te maken met het zoeken naar en deels ook vinden van antwoorden op levensvragen zoals: Wie ben ik? Met wie of wat voel ik mij verbonden? Hoe kan ik goed leven? Existentiële zingeving is steeds aan de orde wanneer we ons eigen leven als zinvol beleven of juist aan de zin daarvan wanhopen. In geestelijke begeleiding gaat het om vragen en problemen met betrekking tot de existentiële dimensie van (allegaagse) zingeving. Onder dit aandachtspunt valt onderzoek waarin het eigene wordt bestudeerd van alledaagse zingeving in relatie tot expliciete en bereflecteerde vormen van zingeving (levensbeschouwelijke zingeving, ultieme zingeving, spirituele zingeving, professionele zingeving), waarin van daaruit mogelijkheden voor professionele begeleiding worden onderzocht en ontwikkeld en waarin ook het professionele handelen zelf aan onderzoek wordt onderworpen, o.a. wat betreft inspiratiebronnen van de professional.

Ad 2) De aard van de mentale activiteit die bij zingeving aan de orde is.
Dit aandachtspunt hangt nauw samen met het vorige. Zoals in paragraaf 2.1. is uiteengezet, vatten we de term (existentiële) 'zingeving' in ruime zin op: niet louter als een cognitieve, intentionele en autonome mentale act. Wij gebruiken de term 'zingeving' ook om *zinervaring*, die ons zomaar kan overkomen, en *zinbeleving*, die tevens verwijst naar emotionele en affectieve aspecten, aan te duiden. Daarnaast kent zingeving een evaluatief en een handelingsaspect, waarbij de koppeling met moraal en ethiek in beeld komt. Het behoort tot de complexiteit van de geestelijke begeleiding, dat aan elk van deze aspecten recht moet worden gedaan. Het onderzoek dat gerelateerd is aan dit aandachtspunt legt dan ook een noodzakelijk fundament voor het werkveld GB. Het betreft onderzoek waarin de ervarings-, belevings- en morele dimensies in de zingeving worden onderzocht. Ook de vragen wat we ons voor kunnen stellen bij een humanistische spiritualiteit en wat de implicaties daarvan zijn voor geestelijke begeleiding, zijn hier aan de orde.

Ad 3) De relatie tussen individuele en sociale zingeving.
Een derde aandachtspunt betreft de relatie tussen *individuele en sociale zingeving*. Zingeving is een relationeel gebeuren dat plaatsvindt in historische, culturele en sociale contexten. De wederzijdse beïnvloeding en verbondenheid roepen vele vragen op. Van groot belang hierbij is de relatie tussen zingeving en humanisering, en de bijdrage die geestelijke begeleiding daaraan kan leveren. Een aspect van humanisering is het scheppen van voorwaarden voor het (meer) beleven van zin. Zingeving aan ons leven wordt mede bepaald door de mate waarin ons leven humaan kan worden genoemd. Men kan zeggen dat zingeving en humanisering elkaar wederzijds veronderstellen. Onderzoek op dit gebied stelt de vraag aan de

orde onder welke historische, culturele en/of sociale condities zingeving als een probleem wordt ervaren. Wat is daarbij de rol van diversiteit voor wat betreft gender, leeftijd, etniciteit, schoolopleiding, maatschappelijke positie? Welke perspectieven van een zinvol bezig zijn bieden maatschappelijke en politieke instituties en andere organisaties? Hoe verhoudt persoonlijke zingeving zich tot allerlei machtsrelaties waarin iemand verkeert? Wat is de bijdrage (in positieve en negatieve zin) van geestelijke begeleiding aan dit alles? Hoe treedt de humanistisch geestelijk werker naar voren in organisaties? Wat is zijn/haar identiteit ten opzichte van andere beroepsgroepen? Vooral naar machtsrelaties die zingeving en geestelijke begeleiding beïnvloeden en naar de spanningsverhouding die soms bestaat tussen zingeving en humanisering zou meer onderzoek wenselijk zijn dan gezien de beschikbare onderzoeksformatie nu mogelijk is.

Zoals gezegd hangen de verschillende aandachtspunten in het onderzoek van de sectie GB nauw samen. In een deel van het onderzoek staat de aard en methodiek van humanistische geestelijke begeleiding centraal, in het andere deel gaat het meer om de voorwaarden, context en verankering van de geestelijke begeleiding.

Het thema wordt in de eerste plaats gedragen door de sectie Geestelijke Begeleiding (GB) van de capaciteitsgroep Zingeving. Ook in dit thema ligt het accent op zingeving als één van de twee grondbegrippen van de humanistiek. Daarnaast wordt ook steeds gezocht naar verbanden met het andere grondbegrip, humanisering, en naar samenhang met andere onderzoeksthema's van andere secties, vooral met dat van de sectie Levensbeschouwing. Op deze manier wordt met het onderzoek rond het thema Geestelijke begeleiding bijgedragen aan de conceptuele verheldering van de grondbegrippen van de humanistiek en hun onderlinge samenhang, de eerste doelstelling van het onderzoeksprogramma van de UvH. Ook aan de andere doelstellingen levert het onderzoek een bijdrage, onder meer door onderzoek naar het belang en de mogelijkheden van narratieve benaderingen in (onderzoek naar) de geestelijke begeleiding; door het uitdiepen van methodieken, vaardigheden en praktische competenties van humanistici en verwante professionals, in relatie tot normatieve professionaliteit, en door onderzoek naar humanistische spiritualiteit respectievelijk het levensbeschouwelijk elan van hedendaags humanisme als inspiratiebron van humanistische geestelijke begeleiders.

De verhouding tussen overheden en burgers en de kwaliteit van sociale arrangementen

Bij kritische interventiestudies staat de verhouding tussen overheden en burgers in de moderne verzorgingsstaat en de kwaliteit van sociale arrangementen en sociale interventies centraal. Belangrijke onderwerpen in dit verband zijn de sociale rechten van burgers binnen de verzorgingsstaat, de verantwoordelijkheden van burgers ten opzichte van de overheid en ten opzichte van elkaar. Mede in het kader van de voortgaande 'afslanking' van de verzorgingsstaat wordt in Nederland meer en meer gesproken over maatschappelijke ondersteuning (*social support*) en persoonlijke verantwoordelijkheid. De vraag is welk mens- en maatschappijbeeld hieraan ten grondslag ligt. Er wordt zowel verwezen naar autonomie en zelfredzaamheid als naar onderlinge verbondenheid, zonder dat de spanningen tussen beide op beleidsniveau worden gethematiseerd. Ook de rol van de professionele interventiepraktijken die concreet vormgeven aan de verzorgingsstaat is ambivalent. De nadruk op onderlinge steunverlening en persoonlijke verantwoordelijkheid gaat gepaard met het

terugdringen van de rol van professionals. Dat kan echter binnen de huidige maatschappelijke context negatieve gevolgen hebben voor kwetsbare burgers. Daarbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het dunner worden van 'zorgmantels' door de verminderde omvang van huishoudens, de toename van het aantal éénpersoonshuishoudens, de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen en de vergrijzing. Andere voorbeelden zijn schooluitval, werkloosheid en maatschappelijke uitsluiting onder specifieke groepen jongeren. In dit verband wordt gesproken van een 'zorgvacuüm', waarbij de behoefte aan informele zorg groter is dan het aanbod ervan, waardoor een zwaarder beroep op professionele ondersteuning en begeleiding noodzakelijk is.

Versterking van sociale interventiemogelijkheden op professionele basis is echter geen ondubbelzinnig goed. Niet alleen om budgettaire redenen, maar ook omdat professionele interventies makkelijk het karakter krijgen van disciplineringsstrategieën. Zij kunnen de ontwikkeling van afhankelijkheidsculturen bevorderen en daardoor de zelfredzaamheid van burgers ondermijnen (Illich 1977). Daar komt nog bij dat professionals in toenemende mate onder druk van markt en management zijn komen te staan, zodat sociale interventies steeds meer benaderd worden als productieprocessen (Freidson 2001). Bij het onderzoek naar deze problemen speelt het begrip normatieve professionalisering en de daarmee verwante presentie-theorie van Andries Baart (2001) een belangrijke oriënterende rol.

Tegen deze achtergrond is duidelijk dat de gerichtheid op humanisering van de samenleving zeer complexe vragen van verschillende orde met zich meebrengt. Traditionele vormen van vooruitgangsgeloof en van maatschappelijke maakbaarheid verschaffen onvoldoende basis om deze vragen te beantwoorden, omdat bij veel burgers het vertrouwen in de maakbaarheid van de samenleving door ingrijpen van de overheid ernstig is ondermijnd. Maar ook de overheid zelf doet, in elk geval op retorisch niveau, afstand van maakbaarheidspretenties. In het grote project modernisering overheid wordt in de notitie 'andere overheid' ervoor gepleit dat de nationale overheid zich beperkt tot hoofdlijnen, waarbij ze een krachtig beroep doet op burgers om hun 'verantwoordelijkheid' te nemen en onderlinge solidariteit te tonen. De vraag is wat hier in rede verwacht en gehoopt kan worden van actieve burgers en van sociale bewegingen.

Voor het onderzoek naar deze problematiek wordt mede gebruikt gemaakt van de noties 'empowerment' en van het begrip 'sub-politics' van Ulrich Beck (1992), die hij plaatst buiten de traditionele politieke instituties. Verwante gedachten zijn onder een andere naam te vinden bij Archon Fung en Erik Olin Wright, die spreken over 'Deepening Democracy' en 'Empowered Participatory Governance' (2003). Ze bepleiten dat burgers die met problemen geconfronteerd worden zelf worden uitgenodigd oplossingsstrategieën te bedenken, waarbij de nationale overheid zich terugtrekt. Er kan dan gesproken worden over aktiverend burgerschap.

Vanaf T.H. Marshall (1950) wordt burgerschap verbonden met burgerlijke, politieke en sociale rechten. Aan het eind van de twintigste eeuw zijn daar culturele rechten, zoals het recht op een eigen identiteit, aan toegevoegd, mede onder invloed van feministische inzichten (diversiteit) en het debat over de multiculturele samenleving. Binnen de feministische ethiek van de zorg is ook de notie van zorgend burgerschap opgekomen (Tronto 1993). Voor het denken over 'social support' en 'community care' is dat een belangrijke notie. Bij burgerschap wordt dan ook niet primair aan staatsburgerschap gerefereerd, maar aan bredere noties van burgerschap, waarvoor niet alleen participatie maar ook onderlinge solidariteit van groot belang is (Dwyer 2004). In dit kader zal mede aandacht worden besteed aan

het denken over Europees en mondiaal burgerschap en daaraan verbonden waarden-oriëntaties. Hierbij zullen ook tradities uit het verleden, zoals het Renaissance humanisme (Toulmin 1990) in ogenschouw worden genomen. Ook discussies over mensenrechten, globalisering en de strijd om 'andere globalisering' in het teken van kritisch-democratisch burgerschap worden bij dit onderzoek betrokken.

Het onderzoeksthema wordt in de eerste plaats gedragen door de sectie Kritische Organisatie- en Interventiestudies (KOIS) van de capaciteitsgroep Humanisering.

Humaniteit, integriteit en duurzaamheid in organisaties

Het tweede onderzoeksthema van de sectie Kritische Organisatie- en Interventiestudies (KOIS) hangt nauw samen met het eerste. De aandacht richt zich op (marktgeoriënteerde) organisaties die in de hedendaagse samenleving een steeds belangrijker rol spelen en toebedeeld krijgen. Tegen de achtergrond van actuele discussie binnen de sociale, politieke en organisatietheorie richt het onderzoek zich op vragen rond humaniteit, integriteit en duurzaamheid in (commerciële) organisaties.

De begrippen 'humaan' en 'humanisering' nemen vanouds een belangrijke plaats in binnen de organisatietheorie en de daarmee verbonden managementpraktijken, met name in de vorm van *human resources management*. De functie daarvan is echter zowel op theoretisch als op praktisch niveau uiterst ambivalent. Deze notie verwijst namelijk niet alleen naar mogelijkheden voor persoonlijke ontwikkeling en ontplooiing van talenten en competenties, maar wordt in de praktijk ook vaak als dekmantel gebruikt voor geraffineerde vormen van disciplineren en professionele manipulatie. Bovendien is zij doorgaans ingebed in centralistische en instrumentele managementmodellen, waarin planning, controle en maximalisering van *shareholder value* de belangrijkste waarden vormen.

Met het onderzoek wordt beoogd wetenschappelijke gefundeerd kritisch weerwerk te bieden tegenover dergelijke instrumentele managementperspectieven en achterliggende organisatietheorieën. Leidraad daarbij zijn postmodern geïnspireerde, op macht, zingeving en esthetische sensibiliteit betrokken organisatietheorieën; de kritische theorie van de Frankfurter Schule (Habermas 1984) en daarbij aansluitende perspectieven zoals dat van Argyris (Argyris 1970, Argyris & Schön 1974, Argyris & Schön 1978), en het complexiteitsdenken (Lissack & Roos 1999). Verbindende elementen in het onderzoek zijn vragen rond integriteit en morele oordeelsvorming en adequate vormen van omgang met macht en politieke besluitvorming.

Verbindende schakel tussen dit onderzoeksthema en het eerste onderzoeksthema is de vraag naar maatschappelijk verantwoord, duurzaam ondernemen en de daarmee verbonden verschuiving van overheidstaken naar andere maatschappelijke partijen, in het bijzonder het bedrijfsleven. Hier ligt ook een belangrijke link naar het derde onderzoeksthema: morele educatie en democratisch burgerschap. Democratisch burgerschap komt binnen kritische organisatiestudies aan de orde in het kader van kritische analyses van mondialiseringsprocessen en de rol die internationale organisaties en NGO's daarbij (zouden kunnen) spelen.

Morele educatie en democratisch burgerschap

Het derde onderzoeksthema wordt gedragen door de sectie Educatie. In het onderzoek staan de begrippen morele educatie en burgerschap centraal. Educatie in

humanistisch perspectief is gericht op de ethische, levensbeschouwelijke, sociale, culturele en esthetische ontwikkeling van mensen. Kernbegrippen zijn: zingeving, humanisering, autonomie, sociale betrokkenheid, ethiek, moraliteit, *empowerment*, diversiteit, identiteitsontwikkeling, kritisch democratisch (wereld)burgerschap, pedagogische normatieve professionalisering en de pedagogische identiteit van instituties. Educatie wordt breed opgevat in termen van *Bildung*, *Paideia*, waarin vorming tot 'goed menszijn', zelfontplooiing en verantwoordelijkheid liggen besloten. Morele educatie verbindt individuele en sociale moraal. Zonder zelfzorg geen zorg voor de ander en omgekeerd: zorg voor de ander is tegelijk een vorm van zorg voor zichzelf. Anders gezegd: zelfstandigheid (autonomie) en betrokkenheid (solidariteit) hangen nauw samen. Beide perspectieven zijn te onderscheiden maar niet te scheiden. Hierbij gaat het specifiek om kritisch-democratisch burgerschap. Educatieve praktijken zijn gericht op het begeleiden van deelnemers bij hun identiteitsontwikkeling. Processen van zingeving zijn daarbij gericht op het bevorderen van humanisering. Normatieve professionalisering is daarbij verweven met de pedagogische professionaliteit. Aloni (2003) onderscheidt in zijn boek *Enhancing Humanity. The Philosophical Foundations of Humanistic Education* vier benaderingen van educatie vanuit een humanistische perspectief:

- De culturele-klassieke, met nadruk op *Bildung* en kwaliteit van het menselijk bestaan;
- De naturalistisch-romantische met een kind- en ontwikkelingsgerichte aanpak;
- De existentiële met de nadruk op authenticiteit en zelfcreatie;
- De kritisch-radicalen met nadruk op empowerment en emancipatie.

In navolging van Aloni wordt ook geprobeerd deze benaderingen met elkaar te verbinden.

Morele educatie wordt op drie niveaus onderzocht:

- 1) Verheldering van de onderlinge samenhang van autonomie en betrokkenheid en het spanningsveld waarin ze in de huidige context doorgaans verkeren, tegen de achtergrond van actuele discussies rond liberalisme, communitarisme, zorgethiek en levenskunst, burgerschapsvorming en globalisering. Doel van dit onderzoek is het bevorderen van morele identiteit met het oog op een rechtvaardige(r) samenleving.
- 2) Onderzoek naar de verhouding tussen morele educatie en burgerschap op het niveau van concrete onderwijspraktijken en achterliggende politieke en wetenschappelijke discussies. Dit onderzoek is zowel gericht op het Nederlandse onderwijs als op onderwijs in andere landen. Het gaat hier om de vraag welk type burgerschap wordt nagestreefd op het niveau van politiek en onderwijsorganisaties en welk onderwijs/wat voor educatieve praktijken daarbij georganiseerd worden. Wat betreft de educatieve praktijk, richt het onderzoek zich in het bijzonder op de dialoog tussen docenten/educatieve werkers en leerlingen/cursisten. Het gaat in op het pedagogisch-didactisch handelen van educatieve werkers en de dialoog en communicatie in het onderwijs. Moreel en ethisch redeneren is zowel belangrijk voor wereldbeschouwelijk en levensbeschouwelijk onderwijs in het voortgezet en beroepsonderwijs als voor educatieve praktijken in het hoger onderwijs en niet-schoolse educatieve praktijken, die veelal meer vanuit de interesses van de deelnemers kunnen werken.

- 3) Onderzoek naar de verhouding van morele educatie en burgerschap op mondiaal niveau, in termen van wereldburgerschap, Noord-Zuid-verhoudingen en de gevolgen van economische, culturele en politieke globaliseringsprocessen, met het oog op 'andere globalisering' en het bevorderen van een mondiale 'civil society'. Dit onderzoek is direct verbonden met het onderzoek naar globalisering binnen kritische interventie- en kritische organisatiestudies. Het omvat ook een historische component, gericht op de wortels van hedendaagse mondiale tegenstellingen in negentiende en twintigste-eeuwse politieke ideologieën.

Normatieve professionalisering

Onder normatieve professionalisering wordt de bewustwording van het krachtenveld van verschillende normen (maatschappelijk-organisatorische, professionele en persoonlijke) verstaan waarin de professional zich bevindt en het zoeken naar de juiste rechtvaardigheidsgrond voor het professionele handelen, die per situatie kan verschillen en om een afweging (vooraf, tijdens en achteraf) vraagt (Freidson 2001, Schön 1983). Persoonlijke zingeving en humanisering zoals hierboven gedefinieerd, zijn daarbij de ijkpunten.

In het onderzoeksthema staat de vraag centraal in hoeverre de zingeving van professionals en waarden van humaniteit onder druk staan in de steeds commerciëler wordende, protocolgestuurde en vraaggerichte praktijken van interventie en educatie en welke mogelijke antwoorden normatieve professionalisering hierop te bieden heeft. Het onderzoek omvat drie lagen die nauw met elkaar verbonden zijn:

- 1) Inzicht in de stand van zaken door middel van een beschrijving en analyse van de ontwikkelingen, spanningen en krachtenvelden waarmee professionals op verschillende werkterreinen te maken hebben, zoals onderwijs, zorg, welzijn, gezondheidsbevordering, financiële dienstverlening, justitie;
- 2) Onderzoek naar normatieve professionalisering in de praktijk. Voortbouwend op bovenstaande beschrijving en analyse vindt onderzoek plaats naar leerprocessen (inclusief werkvormen en methodieken en daarmee opgedane ervaringen) waarin het actorschap van professionals wordt aangesproken: hun vermogen tot oordelen, het afwegen van waarden, doelen en belangen en het handelen in overeenstemming met die (lokale en tijdelijke) afweging, daarbij gebruik makend van de gegeven mogelijkheden en beperkingen;
- 3) Theorievorming: bovenstaande deelonderzoeken verschaffen de basis voor verdere theorievorming over normatieve professionalisering en de uitwerking van centrale concepten als reflectie, leren, *empowerment* en professionaliteit in relatie tot normatieve professionalisering. Hierbij speelt ook het intersectorale karakter van het onderzoek een belangrijke rol.

Theorie en praktijk van normatieve professionalisering vormen een belangrijke verbindende schakel in onderwijs en onderzoek van beide capaciteitsgroepen. Dit onderzoeksthema is organisatorisch ondergebracht in de capaciteitsgroep Humanisering maar wordt gedragen door medewerkers uit verschillende secties van beide capaciteitsgroepen.

4. Organisatie

De capaciteitsgroepen dragen zorg voor de uitvoering van onderwijs en onderzoek op het gebied van Zingeving en Humanisering en bewaken daarbij de samenhang tussen onderwijs en onderzoek. De capaciteitsgroepen zijn onderverdeeld in secties.

De secties van de Capaciteitsgroep Zingeving zijn:

- Geestelijke begeleiding (GB)
- Levensbeschouwing (LB)
- Wetenschapstheorie, Methodologie en Onderzoek (WMO).

De secties van de Capaciteitsgroep Humanisering zijn:

- Educatie (ED)
- Kritische Organisatie- en Interventiestudies (KOIS).

De meeste van de in paragraaf 3 genoemde onderzoeksthema's worden in de eerste plaats gedragen door de medewerkers van één sectie en daarom aangestuurd door de vice-voorzitter van de capaciteitsgroep die leiding geeft aan de betreffende sectie. Dat neemt niet weg dat medewerkers ook meewerken aan onderzoek naar thema's 'buiten' de eigen sectie. Het onderzoeksthema 'Normatieve professionalisering' is nog minder nadrukkelijk aan één sectie gekoppeld; het onderzoek op dit terrein wordt uitgevoerd door medewerkers uit verschillende secties van beide capaciteitsgroepen en wordt aangestuurd door de voorzitter van de sectie KOIS.

	Capaciteitsgroep Zingeving			Capaciteitsgroep Humanisering	
	GB	LB	WMO	ED	KOIS
Humanistiek als wetenschap			*		
Geestelijke begeleiding	*				
Levensbeschouwing, in het bijzonder de humanistische -		*			
Humaniteit, integriteit en duurzaamheid in organisaties					*
De verhouding tussen overheden en burgers en de kwaliteit van sociale arrangementen					*
Morele Educatie en (wereld)burgerschap				*	
Normatieve Professionalisering			*	*	*

Het onderzoek dat in het kader van de PhD/DBA-opleiding wordt uitgevoerd betreft de onderzoeksthema's 'Humaniteit, integriteit en duurzaamheid in organisaties' en 'Humanistiek als wetenschap'. Het wordt in goed overleg aangestuurd door de directeur van het programma en de vice-voorzitters van de secties WMO en KOIS. In het onderzoek naar de zingeving en humanisering in organisaties staat de ethische evaluatie van praktijken vanuit humanistisch perspectief centraal. De eigen ervaringen van de onderzoekers nemen hierbij een belangrijke plaats in. Het gaat om toegepast normatief onderzoek gebaseerd op een narratieve methodologie. De relaties tussen onderzoeker, onderzochten en het bredere publiek worden als waardengeladen beschouwd en worden mede onderzocht. Er wordt speciale

aandacht besteed aan methodologische vraagstukken die één en ander oproept.

Daarbij gaat het om:

1. De wederzijdse relaties binnen het onderzoek.
 - wat houdt luisteren in binnen de relatie tussen onderzoeker en onderzochte;
 - wat is de betekenis van het toepassen van de complexiteitstheorie;
 - wat houdt het vertellen van verhalen in voor het onderzoeksproces.
2. De betekenis van zingevingsystemen voor het onderzoek.
 - wat houdt fenomenologisch constructivisme in;
 - wat is de relatie tussen zingeving en spiritualiteit;
 - hoe worden in het onderzoeksproces normatieve noties bepaald

5. Literatuur

- Aalders, C. (1980), *Spiritualiteit. Geestelijk leven vroeger en nu*. Den Haag: Boekencentrum.
- Aboe Zaid, N.H. (1996), *Vernieuwing in het islamitisch denken: een wetenschappelijke benadering*. Amsterdam: Bulaaq.
- Aboe Zaid, N.H. (of: Abu Zayd) (2002), *Mijn leven met de Islam*. Haarlem: Becht.
- Ajzen, I. & M. Fishbein (1980), *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Alma, H. (2002), *Esthetische en religieuze ervaringen in het werk van Van Gogh en Gauguin*. *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, nr. 4, 199-210.
- Aloni, ...: *Enhancing Humanity. The Philosophical Foundations of Humanistic Education*., 2003.
- Apostel, L. (1998), *Atheïstische spiritualiteit*. Brussel: VUBPress
- Argyris, Chris: *Intervention Theory & Method. A Behavioral Science View*. Addison-Wesley, Reading, 1970.
- Argyris, Chris, Schön, Donald A.: *Theory in Practice*. Jossey-Bass, San Fransisco, 1974.
- Argyris, Chris, Schön, Donald A.: *Organizational Learning*. Addison-Wesley, Reading, 1978.
- Baart, Andries: *Een theorie van de presentie*. Lemma, Utrecht, 2001.
- Baumeister, R.F. (1991), *Meanings of life*. New York: The Guilford Press.
- Beck, Ulrich: *Risk Society. Towards a New Modernity..* Sage, Londen enz., 1992, (1986).
- Beck, Ulrich, Giddens, Anthony, Lash, Scott: *Refluxive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity Press, Cambridge, 1994.
- Bourdieu, P. (1990), *The logic of Practice*. Cambridge: Polity Press. (1e publicatie in het Frans, 1980.)
- Brümmer, V. (1989), *Wijsgerige begripsanalyse. Een inleiding voor theologen en andere belangstellenden*. Kampen: Kok.
- Derkx, P. (1993), *Wat is humanisme? Hoofdlijnen in de Europese humanistische traditie en hun actuele betekenis*. In: P.Cliteur & D. van Houten (red.), *Humanisme. Theorie en praktijk*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Derkx, P. & B. Gasenbeek (red.) (1997), *J.P. van Praag: Vader van het moderne Nederlandse humanisme*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Derkx, P., U. Jansz, C. Molenberg & C. van Baalen (red.) (1998), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960*. Hilversum: Verloren.
- Derkx, P. & A. van Dijk (2001), *Een overkoepelende visie op het verschijnsel levensbeschouwing*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek. (Manuscript. Ook in: HIC-werkboek, 2002/03, 25-36)
- Dijk, A. van (1994), *Hindoeïsme - voorbij de cycli van leven en dood*. In: F. Elders (red.), *Over leven en dood*. Brussel: VUBPress, 123-138..
- Dijk, A.M.G, van (1998), *De Hindoe pandit als geestelijke verzorger in Nederlandse zorginstellingen*. Best: Damon.
- Dijk, A. van (1999), *Boeddhisme en de theorie van de levensbeschouwing*. In: A. van Dijk, *Over de verlichting*. Leende: Damon, 28-31. (Ook in HIC-werkboek, 2002/03, 37-42.)
- Dohmen, J. (2002) (red.), *Over levenskunst: de grote filosofen over het goede leven*. Amsterdam: Ambo.

Dohmen, J. & H. Manschot (1992), Het problematische verlangen naar binding. In: G.A. van der Wal & F.C.L.M. Jacobs (red.), Vragen naar zin. Beschouwingen over de zingevingsproblematiek. Baarn: Ambo, 104-137.

Duyndam, J. (2001), Is medeleven goed? Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte, jrg. 93, no.1, 16-28.

Dwyer, Peter: Understanding Social Citizenship. Themes and Perspectives for Policy and Practice. Policy Press, Bristol, 2004.

Elders, F. (1999), The seven keys of any worldview. In: D. Aerts, H. van Belle & J. Veken (eds.), Worldviews and the problem of synthesis. Dordrecht/Brussels: Kluwer Academic Publishers/VUBPress, 127-143. (Ook in HIC-werkboek, 2002/03, 197-205)

Freidson, Eliot: Professionalism. The Third Logic. Polity, Cambridge, 2001.

Fung, Archon, Wright, Erik Olin (eds): Deepening Democracy. Institutional Innovation in Empowered Participatory Governance. Verso, Londen, New York, 2003.

Gadamer, H.-G. (1990), Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck). (Eerste druk: 1960.)

Gergen, K.J. (2001), Social construction in context. London: Sage.

Giddens, Anthony: Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age. Polity Press, Cambridge, 1991.

Glover, J. (1999), A moral history of the twentieth century. London: Jonathan Cape.

Goudsblom, J. (1985), Levensbeschouwing en sociologie. Sociologisch Tijdschrift, jrg. 12, nr. 1, 3-21.

Habermas, Jürgen: The Theory of Communicative Action. Heineman, Londen, 1984 (1981).

Hermans, H.J.M., E. Hermans-Jansen & W. van Gilst (1985), De grondmotieven van het menselijk bestaan. Hun expressie in het persoonlijk waarderingsleven. Lisse: Swets & Zeitlinger.

Hermans, H.J.M. & H.J.G. Kempen (1993), The dialogical self. Meaning as movement. San Diego, Cal.: Academic Press.

Hoogen, T. van den & E. Hijmans (2002), Kwalitatief onderzoek naar hedendaagse zingevingspraktijken. Een inleiding. In: E. Hijmans & T. van den Hoogen (red.), Van grenservaring tot routine. Maastricht: Shaker Publishing, 9-22.

Hijmans, E. (1994), Je moet er het beste van maken. Nijmegen: ITS.

Hijmans, E. & A. Smaling (1997), Over de relatie tussen kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing: een inleiding. In: A. Smaling & E. Hijmans (red.), Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing. Amsterdam: Boom, 12-32.

Illich, Ivan: Disabling Professions. Marion Boyars, Londen, New York, 2000 (1977).

Jorna, T. (red.) (1997), Door eenvoud verbonden: over de theorie en de praktijk van het humanistisch geestelijk raadswerk. Utrecht: Kwadraat.

Kunneman, H. (2000), Levenskunst en burgerschap in een technopolis. Tijdschrift voor Humanistiek, jrg. 1, nr. 1, 66-83.

Kunneman, H. (2003), Het oneigenlijke ontzag voor cijfers. Filosofisch Magazine, jrg. 12, nr. 9, 44-49.

Lans, J. van der (1992), Zingeving en levensbeschouwing: een psychologische begripsverkenning. In: F. Eijkman (red.), Weer zin leren: over levensbeschouwing en educatie. Best: Damon, 7-20.

Lissack, Michael, Roos, Johan: The Next Common Sense. Mastering Corporate Complexity through Coherence. Nicholas Brealey, Londen, 1999.

Lister, Ruth: Citizenship. Feminist Perspectives. MacMillan, Londen 1997.

Luckman, Th. (1967), The invisible religion. London: MacMillan.

- Manenschijn, G. (2002), *Riskante humaniteit: over de civilisatie van de gewelddadige mens*. Tiel: Lannoo.
- Manschot, H. (1994), *Kwetsbare autonomie: Over de afhankelijkheid en onafhankelijkheid in de ethiek van de zorg*. In: H. Manschot & M. Verkerk (red.), *Ethiek van zorg. Een discussie*. Amsterdam/Meppel: Boom, 97-118.
- Marshall, T.H.: *Citizenship and Social Class*. In: T.H. Marshall, Tom Bottomore, Pluto Press, Londen, 1992 (1950).
- Maso, I. (1997a), *De zin van het toeval*. Baarn: Ambo.
- Maso, I. (1997b), *Zinnig onderzoek naar zin*. In: A. Smaling & E. Hijmans (red.), *Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing*. Amsterdam: Boom, 115-131.
- Maso, I. & A. Smaling (1998), *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom.
- Merleau-Ponty, M. (1945), *La Phénoménologie de la Perception*. Paris: Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (1948), *Sens et Non-sens*. Paris: Nagel.
- Molenberg, C. (1994), *Leven door de dood heen - tussen leven en dood in het Christendom*. In: F. Elders (red.), *O ver leven en dood*. Brussel: VUBPress, 89-106.
- Mooren, J.H. (1998), *Zingeving en cognitieve regulatie. Een conceptueel model ten behoeve van onderzoek naar zingeving en levensbeschouwing*. In: J. Jansen, R. van Uden & H. van der Ven (red.), *Schering en inslag. Opstellen over religie in de hedendaagse cultuur*. Nijmegen: KSGV, 193-206.
- Nussbaum, M.C. (2000), *Women and human development: the capabilities approach*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Nussbaum, Martha C.: *Frontiers of Justice. Disability, Nationality, Species Membership*. Harvard University Press, Cambridge, Londen, 2006.
- Praag, J.P. van (1978), *Grondslagen van humanisme: inleiding tot een humanistische levens- en denkwereld*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Schmid, W. (2001), *Filosofie van de levenskunst. Inleiding in het mooie leven*. Amsterdam: Ambo.
- Schön, Donald A.: *The Reflective Practitioner. How Professionals Think in Action*. Ashgate, Arena, Londen, 1983.
- Skolimowski, H. (1993), *A sacred place to dwell. Living with reverence upon the earth*. Rockport, Mass.: Element.
- Smaling, A. & I. Maso (2002) *The humanist potentialities of qualitative research. Inner growth, dialogical relationships, empowerment and normative professionalism*. In: A. Halsema & D. van Houten (eds.) *Empowering Humanity. State of the art in humanistics*. Utrecht: De Tijdstroom, 37-60.
- Taylor, Ch. (1989), *Sources of the self*. Cambridge, US: Harvard University Press.
- Taylor, Ch. (1992), *The ethics of authenticity*. Cambridge, US: Harvard University Press.
- Toulmin, S.: *Cosmopolis. The Hidden Agenda of Modernity*. Free Press, New York, 1990.
- Tronto, Joan C.: *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. Routledge, New York, Londen, 1993.